

عدالت‌خواهی و مسئولیت‌پذیری در کلام امام علی (ع): بازخوانی آموزه‌های نهج‌البلاغه

محمد راهگل

کارشناسی جامعه‌شناسی دانشگاه یزد

چکیده

نهج‌البلاغه یکی از مهم‌ترین منابع فکری در اسلام به شمار می‌رود که به‌ویژه بر ارزش‌های عدالت و مسئولیت‌پذیری تأکید دارد. این کتاب از دیدگاه امام علی (ع) به تبیین اصول عدالت و مسئولیت‌پذیری پرداخته و راهکارهای عملی اجرای این مفاهیم را در زندگی فردی و اجتماعی مورد بحث قرار می‌دهد. با این حال، در بررسی‌های معاصر کمتر به تحلیل رابطه میان این دو مفهوم توجه شده است. هدف این پژوهش بررسی رابطه میان دو مفهوم عدالت و مسئولیت‌پذیری در نهج‌البلاغه است. این پژوهش تلاش می‌کند با تحلیل این دو مفهوم در حوزه‌های مختلف، از جمله سیاسی و اجتماعی، با بهره‌گیری از روش‌های تحلیلی و نظری، به مطالعه دقیق آموزه‌های امام علی (ع) بپردازد. همچنین، این تحقیق سعی دارد با ارائه پیشنهادهای کاربردی، راهکارهایی برای بهبود جامعه آینده این پژوهش ماهیتی تحلیلی و توصیفی دارد و پژوهشگر در آن به بررسی دو مفهوم عدالت‌خواهی و مسئولیت‌پذیری از دیدگاه امام علی (ع) می‌پردازد. هدف اصلی این پژوهش تحلیل عمیق این دو مفهوم و بررسی کاربردهای آن‌ها در عصر معاصر و دوران آینده است. این تحقیق همچنین به ارتباط میان عدالت و مسئولیت‌پذیری و چگونگی تحقق اصول و ارزش‌های آن‌ها در جامعه امروز می‌پردازد و ارائه دهد.

کلیدواژه‌ها: عدالت‌خواهی، مسئولیت‌پذیری، نهج‌البلاغه، امام علی (ع)، آموزه‌های نهج‌البلاغه

مقدمه

واژه «عدالت»، معنایی واحد و جهان شمول دارد و یک مفهوم کلی و عام است؛ اما زمانی که آن را در ساختار متنی کتاب نهج البلاغه بررسی میکنیم متوجه می شویم که این واژه به واژگان دیگری وابسته است و مفهوم خود را در ارتباط با دیگر عبارتها و واژگان متن به دست می آورد (افضلی، ۲۰۱۴). مفهوم عدالت از دیرباز مورد توجه اندیشمندان بوده و یکی از مفاهیم محوری هر گونه اندیشه سیاسی اجتماعی و اقتصادی را تشکیل میدهد بخش مهمی از فلسفه سیاسی از یونان باستان گرفته تا اندیشه سیاسی مدرن به موضوع عدالت توجه و تأکید دارد (نژاد، ۲۰۰۰). و همچنین در علوم انسانی نوین در حوزه های مختلف نظیر علوم سیاسی اقتصاد، حقوق و مطالعات اجتماعی مطرح شده و مباحث گسترده ای را به خود اختصاص داده است (طبسی & داوری، ۲۰۱۸).

یکی از مهمترین شاخصها و مؤلفه های رشد اجتماعی مسئولیت پذیری است، مسئولیت پذیری یعنی الزام و تعهد درونی فرد در انجام مطلوب همه فعالیتهایی است که بر عهده او گذاشته شده (نژاد et al., 2016). به طور کلی مسئولیت پذیری یعنی قابلیت پذیرش و به عهده گرفتن کاری که از کسی خواسته شده است البته مسئولیت با وظیفه تفاوت دارد وظیفه کاری است که یک نفر به دیگری محول می کند و باید حتماً انجام بگیرد. اما وقتی از کسی خواسته میشود مسئولیتی را بپذیرد باید برای او کاملاً مشخص شود موضوع درخواست چیست و در برابر به عهده گرفتن آن چه چیزی به دست می آورد. مسئولیت پذیری ویژگی هایی دارد که در ادامه به آنها می پردازیم (غلامی et al., 2024).

عدالت و مسولیت پذیری مفاهیمی بنیادین در اندیشه های سیاسی محسوب میشود و دارای ارزش و اهمیت والایی در اندیشه سیاسی اسلام میباشد؛ به طوری که اسلام همواره بر آن تأکید دارد و از مسلمانان میخواهد برای تحقق آن بکوشند. بر این اساس این مفهوم از جایگاه ویژه ای در نظام فکری مسلمانان برخوردار بوده و تأثیر مهمی در اندیشه سیاسی آنان به جای گذارده است. به طوری که ایجاد جامعه ای مبتنی بر عدالت به عنوان آرمان نهایی همه مصلحان از جمله اندیشمندان مسلمان و متفکران انقلاب اسلامی در ایران بوده است (فوزی & یحیی، ۲۰۱۴). یکی از عوامل مؤثر در رشد و توسعه جوامع انسانی رعایت عدالت است. عدالت از سوی اندیشمندان رشته های مختلف علمی اعم از علوم اجتماعی و جامعه شناسی علوم سیاسی، مدیریت، اقتصاد و ... مورد توجه و تأکید قرار گرفته است. یکی از لازمه های مسیر رشد و توسعه در سطوح مختلف، فردی سازمانی و اجتماعی عدالت است (کریزی، ۲۰۱۷). و همچنین سنت خدا و رسول گرامی اسلام (ص) و اقامه حدود و ارزشهای الهی گشاده رویی و فروتنی با مردم و رعایت انصاف با آن محوریت عدالت در همه عرصه های زندگی جامعه، تقدم حقوق جمعی بر حقوق فردی به فرض تعارض میان آن دو آموزش و ارتقای سطح دانش جامعه و تزکیه و پیرایش نارواییهای موجود در بین مردم و اصلاح فرهنگ آنان اساسی ترین نتیجه مسئولیت پذیری زمامداران که همان پاسخگویی در مقابل مردم و اصالت دادن به حقوق آنان است اعتماد آفرینی است که میتواند زمینه ساز انجام وظایف مردم در برابر حکومت باشد (ایزدی فرد & کاویار، ۲۰۱۰).

نهج البلاغه را به عنوان مهمترین کتاب مذهبی شیعه پس از قرآن کریم علاوه بر شیوایی نشر اجتماعی تا این زمان میشناسیم این اثر توانسته است با توصیف واقعیت‌های تاریخی زمان خود و نهی فسادهای اجتماعی جامعه آرمانی را بازتاب دهد. سفارش به رعایت عدل و انصاف به صورت چشمگیری در آن مشاهده میشود که با جامعه و سیاست و سرنوشت کلی افراد در ارتباط است؛ به گونه ای که سرشار از مسائل و ارشادهای اجتماعی است؛ به گونه ای که میتوان آن را یکی از مهمترین آثار ادبی اندیشه های ایشان در مورد عدالت به عنوان خط و مشی سیاسی و یک برنامه ی اجتماعی برای تمام اعصار به یادگار مانده است (شیبانی et al., 2020). در نهج البلاغه اصول و قواعدی برای آموزش مسئولیت پذیری فردی و جمعی توصیه شده است که برای آموزش میتواند مورد استفاده قرار گیرد. از منظر قرآن و نهج البلاغه آدمی نسبت به جمع و جامعه ای که در میان آنها زندگی میکند بی اراده نیست با بررسی دیدگاه ها و نظریه های مختلف در جامعه شناسی روان شناسی و روانشناسی اجتماعی مشخص شد که مسئولیتهای فردی و اجتماعی از اهمیت و ضرورت برخوردار است (متعهد et al., 2020). امام علی الله برای عبور از چنین پدیده ای در حیات سیاسی و اجتماعی چنین می فرمایند: باید بهترین امور نزد حاکم حدوسط آنها در حق فراگیرترین آنان در عدل و جمع کننده ترین آنها در رضایت مردم باشد (نهج البلاغه، نامه (۵۳). بر این اساس قدرت زمانی میتواند عادلانه باشد که بتواند حدوسط، حقانیت اصل عدالت و بیشترین رضایت عمومی که نمایی از مبارزه و خروج از استبداد و خشونت سیاسی است از خود برجای بگذارد و اهداف سه گانه ناشی از قدرت سیاسی حق، عدالت و رضایت عمومی را در جامعه اسلامی متحقق گرداند (مهران، ۲۰۱۸).

این پژوهش با استفاده از تحلیل‌هایی که در آثار مختلف، از جمله شرح‌های معتبر بر نهج‌البلاغه و تحقیقات تخصصی انجام شده است، به بررسی دقیق‌تر و عمیق‌تر مفاهیم پرداخته خواهد شد. به عبارت دیگر، پژوهشگر قصد دارد با مراجعه به منابع معتبر و تحلیل‌های علمی موجود، به تحلیل و تفسیر عمیق‌تری از مفاهیم مورد نظر بپردازد و از این طریق به درک بهتری از موضوع تحقیق برسد.

معنا شناسی واژه عدالت

لغت شناسان برای «عدل» معانی متعددی بر شمرده اند که به برخی از این معانی اشاره میشود این منظور در معنای «عدل» آن را ضد جور آنچه که در نفوس مستقیم شمرده شده و اصلاح ترازوها و نیز به معنای مانند کردن چیزی به چیز دیگر غیر از جنس خودش تا این که برای آن همانندی قرار دهد، تعبیر کرده است (نیا، محسن et al. 2018). مفهوم عدالت از دیرباز مورد توجه اندیشمندان بوده و یکی از مفاهیم محوری هر گونه اندیشه سیاسی اجتماعی و اقتصادی را تشکیل میدهد. بخش مهمی از فلسفه سیاسی از یونان باستان گرفته تا اندیشه سیاسی مدرن به موضوع عدالت توجه و تأکید دارد (نژاد ۲۰۰۰). توجه به عدالت

و تلاش برای تحقق آن از جمله کار ویژه ای بنیادین نظام اسلامی است. این اهمیت تا بدان پایه است که علی (ع) یکی از دلایل اصلی پذیرش حکومت از سوی خود را برقراری توازن و از بین بردن شکافهای ناروا در میان دو طبقه ستمگر شکم باره و مظلوم گرسنه نهج البلاغه، خطبه (۳) بیان می کنند. در تعریف عدالت از منظر نهج البلاغه میتوان به دو معنای مهم و اصلی دست یافت هر چند که شاید معانی فرعی نیز قابل دسترسی باشد که به این معانی اصلی قابل تحویل باشند اولین معنا از معانی عدالت عبارت است از قرار دادن هر چیزی در سر جای بایسته اش علی (ع) در پاسخ به این سؤال که عدل بهتر است یا جود بیان میدارند که العدل يضع الامور مواضعها والجود يخرجهما من جهتها، والعدل سائس عام والجود عارض خاص، فالعدل اشرفهما و افضلهما (نهج البلاغه، حکمت (۴۳۷) عدالت کارها را بدان جا مینهد که باید و بخشش آن را برون نماید عدالت تدبیر کننده ای است به سود همگان و بخشش به سود خاص پس عدالت شریف تر و با فضیلت تر است (فرزاد and محمد ۲۰۱۵).

مفهوم عدل از نظر اهمیت و کاربست آن نخست در قرآن و سپس در کتابهای دینی بسیار به چشم می خورد. خداوند می فرماید یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ لِلَّهِ شُهَدَاءَ بِالْقِسْطِ وَلَا يُجْرِمَنَّكُمْ شَنَاَنُ قَوْمٍ .. بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يَحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (مائده / ۴۲) این مفهوم از اساسی ترین مبحث بینش اسلامی است که بارها در قرآن دیده میشود. خداوند مظهر عدالت است و اساس آفرینش را بر پایه عدل قرار داده است. آیات انبیاء / ۴۷، توبه / ۷۰ و آل عمران / ۱۸۰). اساس عدالت خدا رفتار کردن به عدل و دادگری با مخلوقات است امام علی الله به عنوان پیشوا مجری و شهید. عدالت، جامعه فاقد عدالت را جامعه تباه میدانست و برای اجرای عدالت بود که حکومت را پذیرفت. وی در بخش وسیعی از نهج البلاغه به این اصل مهم پرداخته است. در نگاه ایشان جامعه ای که از نظر قدرت، قضاوت سهم بری و بیت المال توسط حاکمان از عدالت به دور باشد به فساد نزدیک تر است. از نظر آن حضرت وظیفه حاکم گستردن عدالت و دوری از ظلم است تا جامعه دچار فقر مالی و فساد و نا امنی نباشد (شیبانی، جوکار et al. 2020).

نمونه های از عدالت در سخن امام علی (ع)

عدالت تکوینی تشریعی و انسانی در رفتار حضرت علی بن ابی طالب به هم آمیخته شده بودند و ایشان را وجودی کامل و انسانی والا قرار داده بود به گونه ای که نمی توان حضرت علی (ع) و عدالت را از هم جدا ساخت امام علی (ع) می خواستند عدالت را چنان فراگیر کنند که تمام ابعاد زندگی انسان را در بر گیرد و می فرمودند: همانا در عدالت گسترش و رهایی است و هر کس عدالت بر او سخت باشد، ستم بر او سخت تر خواهد بود خطبه (۱۵) (جوادی and ابوطالبی ۲۰۱۱). عدالت در اندیشه امام علی الله از جایگاه بسیار بالایی برخوردار است از مهمترین اصول اداره امور در اندیشه و سیره حضرت علی الله اصل عدالت است که معیار همه چیز است و جز بدان نمیتوان به اهداف دولت اسلامی و فراهم کردن زمینه تعالی فرد و جامعه دست یافت معیار قرار دادن عدالت تا بدانجا است که قوانین عدالت حاصل و نتیجه فعالیت های انسانهای وحدت مدار و جامعه توحیدی است باز حضرت

زهر (س) اولین شهید راه امامت عدالت گستر آن را مایه ترکیب و ارتباط و اساس عشق و محبت و آرامش دلها از طرف خداوند متعال میدانند. باید تابع عدالت باشد و استحقاقها در همه امور رعایت شود و هرگونه تبعیض از جامعه زدوده شود (کهریزسنگی، احمد 2020 et al).

عدالت حاصل و نتیجه فعالیت‌های انسانهای وحدت مدار و جامعه توحیدی است باز حضرت زهرا (س) اولین شهید راه امامت عدالت گستر آن را مایه ترکیب و ارتباط و اساس عشق و محبت و آرامش دلها از طرف خداوند متعال میدانند. امام علی (ع) در صحنه های عملی اجرای حق و عدالت که بیشتر به یاری مردم نیاز داشت خطاب به آنان فرمود: ای مردم مرا بر کار خود یاور باشید و فرمانم را پذیرا گردید به خدا سوگند که داد ستمدیده را از آن که بر او ستم کرده بستانم و مهار ستمکار را بگیرم و به ناخواه او را تا به آبشخور حق کشانم» (خطبه ۱۳۶ ص ۱۳۴) (سیدفخرالدین، خلیل 2007 et al).

و همچنین امام در خطبه دیگر میفرمایند:

«به خدا سوگند، بیت المال تاراج شده را هر کجا که بیابم به صاحبان اصلی آن باز می گردانم، گرچه با آن ازدواج کرده، یا کنیزانی خریده باشند؛ زیرا در عدالت گشایش برای عموم است، و آن کس که عدالت بر او گران آید، تحمل ستم برای او سخت تر است» (خطبه ۱۵ ص ۳۹).

مسئولیت پذیری در آموزه های نهج البلاغه

تعریف واژه مسئولیت

کلمه مسئولیت از ماده «سأل» گرفته شده و مصدر جعلی به معنای پاسخگو بودن در برابر چیزی یا در معرض بازخواست بودن آمده است که با وظیفه تلازم دارد مسئولیت در اصطلاح نزدیک به همان معنای لغوی به کار میرود و عبارت است از وظایف دینی اخلاقی اجتماعی و اقتصادی که بر عهده فرد گذاشته میشود و او باید بدان عمل کند و ممکن است که آن وظایف در محیط های گوناگون شکل بگیرد از این رو زمانی که شخصی مسئول نامیده می شود، در واقع او را پاسخگوی نگرشها و اکنشها و اعمالش می شمارید (خاکبازان & نوید، ۲۰۱۹). مسئولیت پذیری یک مفهوم چندرشته ای است که حقوق، در عین سیاست، مدیریت، اخلاق، روانشناسی، رویکردهای فرهنگی و نظریه سیستم ها به آن توجه ویژه ای دارند حال این مفهوم پیچیدگی ها و ابعاد زیادی دارد و درباره آن دیدگاه ها و رویکردها متفاوت است (غفور & پور، ۲۰۲۳).

مسئولیت‌پذیری از دیدگاه امام علی (ع) به معنای شناخت و پایبندی به وظایف و نقش‌هایی است که هر فرد به عهده دارد، به‌ویژه در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی. امام علی (ع) به‌طور مکرر به اهمیت و عمق مسئولیت‌پذیری اشاره کرده و آن را به‌عنوان یک ویژگی اساسی برای حاکمان و افراد جامعه معرفی می‌کنند. در کلام ایشان، مسئولیت‌پذیری نه تنها شامل انجام وظایف محول شده است، بلکه به معنای پاسخگویی و تعهد به اصول اخلاقی و عدالت نیز می‌باشد (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳؛ شهیدی، ۱۳۷۹؛ مطهری، ۱۳۶۸).

➤ جایگاه مسئولیت در نهج‌البلاغه (در برابر حاکمان و مردم)

یکی از مهمترین مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی موضوع مسئولیت‌پذیری است. در واقع این مؤلفه است که به زندگی انسان رنگ و بوی الهی و دینی می‌دهد چراکه انسانی که خود را تابع و پیرو هیچ قانون و مذهبی قرار نمیدهد و زیر بار هیچ مسئولیت نمی‌رود نمیتواند روح زندگی دینی را درک نماید از این رو در سبک زندگی اسلامی مسئولیت‌های مشخص انسان بیان شده است (حسینی 2018, et al.). در همین زمینه روایتی از امام علی (ع) آمده است که ایشان فرموده اند: «و اگر کسی را بر دیگری حقی ثابت است و آن کس را بر وی حقی نباشد این حق فقط برای خدای سبحان است نه غیر او به خاطر احاطه قدرتش بر بندگان و عدالتش در تمام آنچه که فرمانش در آن جاری است ولی حقش را بر بندگان چنین مقرر فرمود که او را بندگی کنند و مزد عبادت را بر عهده خود برای بندگان چند برابر قرار داد به علت تفضل و کرمی که دارد و افزون دهی که شایسته و اهل آن است حضرت امیر (ع) در این روایت تنها خداوند را صاحب حق میداند که این حق همان اطاعت و بندگی خداست (فاطمه et al., 2018).

مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی در دیدگاه امام علی (ع) از جایگاه والایی برخوردار است. ایشان در سخنان و نامه‌های خود بارها به اهمیت این موضوع اشاره کرده‌اند. امام علی (ع) بیان می‌فرمایند که مدیریت یک امانت است و باید در حفظ آن نهایت تلاش را کرد و در برابر آن پاسخگو بود. این پاسخگویی، نشان‌دهنده وفاداری به تعهدات و مسئولیتی است که فرد بر عهده گرفته است. بر این اساس و بر پایه نظریه‌های امر الهی، اخلاق انسان وابسته به خداوند است و خداوند منشأ هنجارها، تعهدات، و مسئولیت‌های اخلاقی انسان محسوب می‌شود. معیار مسئولیت، اراده یا فرمان خداوند است و اعمال انسان به خودی خود خوب یا بد نیستند، بلکه این تطابق یا عدم تطابق با اراده الهی است که معیار قضاوت اخلاقی قرار می‌گیرد. بنابراین، راه شناخت مسئولیت‌های انسان نیز از طریق آگاهی از اوامر و نواهی الهی امکان‌پذیر است.

➤ نمونه‌های از مسئولیت‌پذیری در سخن امام علی

زندگی اجتماعی انسانها همیشه با احساس تعهد و مسئولیت‌پذیری همراه است در گذر زمان دلیلهای زیادی برای این درخواست و ضرورت تشکیل این احساس همگانی ارائه شده است به طور کلی، چهارچوب نظری مسئولیت‌پذیری اجتماعی از داخل فلسفه اخلاق و با توضیح نقش مناسب انسانها در زندگی جمعی شکل می‌گیرد این نقشها با تعهدات و مسئولیت‌ها همراه

است. وجه مشترک مفهوم مسئولیت اجتماعی در همه انواع فلسفه اخلاق، پذیرش همدلی ها و وفاداری ها در کنار پیوندها و دلبستگیها بوده است. از نظر مک اینتایر ذات انسان به ویژگیها و خصوصیتها اجتماعی وابسته است و فاعلان اخلاقی، تواناییهای خود را در تعهدات و وفاداریهای اجتماعی دنبال میکنند تاریخچه مسئولیت اجتماعی به دهه پنجاه میلادی بر میگردد. در دهه شصت میلادی اولین تلاشها برای ارائه یک ایده و تصویر مناسب تر شروع شد (زهره، ۲۰۲۰). هر فردی با توجه به شغل و حرفه ای که دارد مسئولیتهای اخلاقی خاصی دارد؛ مانند مسئولیت های اخلاقی پزشک، کارمند بانک وکیل و معلم از دیدگاه حضرت علی(ع) در هر شغل و حرفه ای بایدها و نبایدهای خاصی وجود دارد که از آن جمله است مسئولیت علما در نشر علم و دانش مسئولیت کارمندان در رعایت تقوای الهی و اطاعت از خدا و ادای امانت و مردم داری مسئولیت مدیران و کارگزاران در حمایت از دین خدا و مقابله با غرور و سرکشی گنهکاران و دفاع از حدود و ثغور مملکت اسلامی و فروتنی در برابر مردم مسئولیت سرمایه داران در کمک به فقرا و ادای حقوق آنان. (نهجالبلاغه: خطبه ۱۰۵ و نامه های ۲۶، ۴۶ و حکمتهای ۳۲۸، ۴۷۸) (فرد & کاویار، ۲۰۱۱).

یکی از مهمترین تعابیر قرآن در مورد مسئولیت شناسی و مسئولیت پذیری مربوط به آیه ی ۷۲ سوره ی مبارکه ی احزاب میباشد. در این آیه خداوند به عرضه ی امانت خود بر آسمانها زمین و کوهها اشاره کرده (آسمانی et al., 2021). و هر چه انسان به مراتب بالاتری از انسانیت دست یابد و از کمال عقلی بیشتری بهره مند شود به عهد و پیمان خویش پایبندتر میگردد بنیاد زندگی انسان و رفتار دینی بر پایبندی به تعهدات الهی انسانی و اجتماعی استوار است؛ و تزلزل در این کمال انسانی همه چیز را متزلزل بلکه ویران میسازد (زارع et al., 2020). امام علی الله در سخنی دلگشا چنین فرموده است

اصل الدین اداء الامانه والوفاء بالعهد؛

بنیاد دینداری امانت را به جا آوردن و پایبندی به عهد و پیمان است (غرر الحکم، ج ۱، ص ۸۸)

بنابراین مسئولیت پذیری را می توان نتیجه پاسخگویی دانست و هر شخص در راستای مسئولیت هایی که بر عهده دارد، باید نزد نهادهای ناظر پاسخگو باشد (حسینی، ۲۰۲۲).

ارتباط مسئولیت پذیری با عدالت خواهی

➤ تحلیل ارتباط دو مفهوم:

امام علی (ع) در سخنان و سیره خود به ارتباط عمیق میان عدالت خواهی و مسئولیت پذیری اشاره کرده است. ایشان عدالت را نه تنها به عنوان یک فضیلت فردی، بلکه به عنوان اصل بنیادی برای اداره جامعه معرفی می کند. از نظر امام علی (ع)، عدالت بدون مسئولیت پذیری بی معناست و مسئولیت پذیری شرط تحقق عدالت در جامعه به شمار می آید.

بحث حق عدالت و مسئولیت اجتماعی جایگاه بلندی در مباحث اسلامی مخصوصاً در تفاسیر قرآن کریم دارد. اهمیت این بحث وقتی بیشتر آشکار میگردد که نگاهی گذرا به وضعیت اسفبار جوامع امروزی بیندازیم؛ چرا که عدم رعایت حقوق و عدالت اجتماعی و نیز عدم احساس مسئولیت افراد نسبت به یکدیگر و بی تفاوت بودن نسبت به حوادث جاری در محیط در سطح خرد و کلان اعم از خانه شهر کشور و جهان باعث ناهنجاریها و معضلات بسیاری در جامعه شده است (اسکی et al., 2020). از نظر امام علی (ع)، عدالت خواهی و مسئولیت پذیری مفاهیم جدایی ناپذیرند؛ به عبارتی دیگر، مسئولیت پذیری شرط تحقق عدالت در جامعه است. ایشان معتقد بود که عدالت تنها زمانی به درستی اجرا می شود که افراد، به ویژه حاکمان، به مسئولیت های خود در قبال دیگران آگاه باشند و بر اساس آن عمل کنند. بدون مسئولیت پذیری، عدالت به معنای واقعی خود در جامعه به ظهور نمی آید.

تحقیق بر روی آموزه های امام علی (ع) در زمینه عدالت خواهی و مسئولیت پذیری، نشان دهنده این است که این دو مفهوم به طور عمیق و جدایی ناپذیر به هم مرتبط هستند. عدالت به عنوان یکی از اصول بنیادی در اندیشه امام علی (ع) و مسئولیت پذیری به عنوان شرط تحقق آن، هر دو به طور مداوم در نهج البلاغه مورد تأکید قرار گرفته اند. این ارتباط نشان می دهد که برای دستیابی به یک جامعه عادلانه، باید به مسئولیت های فردی و اجتماعی توجه ویژه ای داشت.

➤ تأثیر مسئولیت پذیری بر تحقق عدالت

مسئولیت پذیری به عنوان یکی از ارکان اصلی تحقق عدالت، نقش اساسی و حیاتی دارد. وقتی که افراد و نهادها به خوبی مسئولیت پذیر باشند، اقدامات و تصمیمات آنها به شکلی شفاف و قابل پیگیری در می آید. این شفافیت به تقویت اعتماد عمومی به سیستم های حقوقی و قضائی کمک می کند و باعث می شود که عدالت به صورت کارآمدتری پیاده سازی شود. در جوامع دموکراتیک، که مسئولیت پذیری به عنوان یک اصل پایه ای مورد تأکید است، نظارت عمومی و پاسخگویی به نظرات عمومی به بهبود فرآیندهای عدالت و اجرای آن کمک شایانی می کند.

تأثیر مسئولیت پذیری بر تحقق عدالت، تسهیل در فرآیند تصمیم گیری و حل و فصل اختلافات است. وقتی افراد مسئولیت های خود را به خوبی انجام می دهند و از خود شفافیت نشان می دهند، فرآیندهای حل و فصل اختلافات و تصمیم گیری عادلانه تر و بهتری صورت می پذیرد. این امر به ویژه در زمینه های حقوقی و قضائی اهمیت دارد، جایی که تصمیمات عادلانه بر اساس اطلاعات کامل و دقیق گرفته می شود (رالز، 1971).

تحقیقات نشان داده اند که در جوامعی که نهادها و افراد به طور مؤثر مسئولیت پذیر هستند، اعتماد عمومی به نهادهای قضائی و قانونی افزایش می یابد و به تبع آن، اجرای عدالت بهبود می یابد. برای مثال، مطالعه ای که توسط Kraay، Kaufmann و Mastorillo (2011) انجام شده است، نشان می دهد که در کشورهایی که نظارت و پاسخگویی عمومی به خوبی برقرار است، کیفیت اجرای عدالت و شفافیت در فرآیندهای قانونی به طور قابل توجهی افزایش می یابد. این امر موجب می شود که عدالت به

شکلی معتبرتر و مؤثرتر در جامعه پیاده‌سازی شود و به ایجاد حس عدالت و انصاف در بین شهروندان کمک کند (کافمن و همکاران، ۲۰۱۰).

یافته‌ها

با بررسی دقیق آموزه‌های نهج‌البلاغه، روشن شد که امام علی (ع) عدالت‌خواهی و مسئولیت‌پذیری را دو رکن اساسی در سامان‌دهی جامعه اسلامی می‌دانند. در سخنان ایشان، عدالت نه فقط به عنوان یک اصل فردی، بلکه به عنوان معیار اصلی برای سنجش درستی ساختارهای سیاسی و اجتماعی مطرح شده است. از سوی دیگر، مسئولیت‌پذیری نیز مفهومی است که در همه سطوح، از حاکمان تا مردم عادی، مورد تأکید قرار گرفته و نقش مهمی در تحقق عدالت ایفا می‌کند.

تحلیل محتوای خطبه‌ها و نامه‌های امام علی (ع) نشان داد که عدالت زمانی در جامعه تحقق می‌یابد که افراد نسبت به وظایف خود آگاه بوده و در برابر اعمال و تصمیمات خود پاسخگو باشند. ایشان بر این باور بودند که عدالت بدون تعهد به مسئولیت، مفهومی ناقص و بی‌ثمر خواهد بود. در این نگاه، مسئولیت‌پذیری به معنای وفاداری به عهد، امانت‌داری، رعایت حقوق مردم و تعهد به اصول اخلاقی و اجتماعی است.

همچنین یافته‌ها نشان می‌دهد که امام علی (ع) در سیره عملی خود، نمونه‌های عینی از تحقق این دو مفهوم ارائه داده‌اند؛ از جمله در بازگرداندن بیت‌المال، نظارت دقیق بر کارگزاران، سفارش به رعایت انصاف و حق مردم، و پایبندی به اصول اخلاقی حتی در شرایط دشوار سیاسی. در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که از منظر نهج‌البلاغه، ایجاد جامعه‌ای عادلانه، بدون تقویت حس مسئولیت‌پذیری در میان افراد جامعه و حاکمان، امکان‌پذیر نیست.

نتیجه‌گیری

در اندیشه امام علی (ع)، عدالت و مسئولیت‌پذیری دو اصل بنیادی و وابسته به یکدیگر هستند که برای ساختن جامعه‌ای عادلانه و پایدار ضروری‌اند. امام علی (ع) تأکید می‌کنند که عدالت تنها زمانی به درستی اجرا می‌شود که افراد و مسئولین به مسئولیت‌های خود آگاه و پاسخگو باشند. از نظر ایشان، مسئولیت‌پذیری نه تنها برای پاسخگویی به مردم، بلکه برای تحقق اصول عدالت نیز حیاتی است. این ارتباط عمیق نشان‌دهنده ضرورت تعامل میان عدالت و مسئولیت‌پذیری در ارتقای ساختارهای اجتماعی و حکومتی است تا به نیازها و خواسته‌های جامعه به‌طور مؤثر پاسخ داده شود و عدالت به‌طور پایدار برقرار گردد.

بر اساس اندیشه‌های امام علی (ع)، برای تحقق عدالت در جامعه، لازم است که افراد و مسئولان به‌طور جدی به مسئولیت‌های خود پایبند باشند. عدالت به عنوان یک ارزش اساسی، تنها زمانی به‌طور مؤثر پیاده‌سازی می‌شود که مقامات و شهروندان در قبال اعمال و تصمیمات خود پاسخگو و متعهد باشند. این ارتباط تنگاتنگ بین عدالت و مسئولیت‌پذیری بر اهمیت نظارت و پاسخگویی مؤثر در ایجاد عدالت تأکید

می‌کند. امام علی (ع) نشان می‌دهند که بدون تعهد واقعی به مسئولیت‌های فردی و اجتماعی، تحقق عدالت ممکن نخواهد بود و این امر می‌تواند به عدم اعتماد و تضعیف همبستگی در جامعه منجر شود.

در نتیجه، برای دستیابی به عدالت پایدار، لازم است که افراد و نهادها در تمامی سطوح اجتماعی و حکومتی به اصول عدالت و انصاف پایبند باشند و مسئولیت‌های خود را به‌طور جدی بر عهده گیرند. این نگرش، ضرورت همکاری و تعامل مؤثر میان عدالت و مسئولیت‌پذیری را در ساختارهای اجتماعی و سیاسی برجسته می‌کند و راه‌حل‌های عملی برای ارتقاء این مفاهیم در جامعه ارائه می‌دهد. به‌طور کلی، تحقق عدالت و حفظ آن نیازمند تعهد همزمان به هر دو مفهوم عدالت و مسئولیت‌پذیری است که می‌تواند به بهبود نظام‌های اجتماعی و حکومتی کمک کرده و به ایجاد جامعه‌ای عادلانه و پایدار منجر شود.

• منابع

۱. اسکی، محمدشفیق، ولدبیگی، جهانگیر، سالاریان &، شاهرخ. (۲۰۲۰). تحلیل حق، عدالت و مسئولیت اجتماعی در آموزه‌های قرآنی. *مطالعات تاریخ و تمدن ایران و اسلام*. 69-84, 16(5),
۲. آسمانی، ا.، امید، تابعی &، الدین، س. ض. (۲۰۲۱). مبانی دینی مسئولیت‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در نظام آموزشی. *طب و تزکیه*. 316-327, 29(4),
۳. افضل‌ی. (۲۰۱۴). معناشناسی واژه عدالت در نهج البلاغه. *پژوهش‌نامه علوی*. 1-18, 5(9),
۴. ایزدی‌فرد &، کاویار. (۲۰۱۰). مسئولیت‌پذیری کارگزاران و مدیران از دیدگاه امام علی (ع) با تأکید بر مولفه‌های اخلاق حرفه‌ای. *پژوهش‌نامه علوی*. 1-20, 2(1),
۵. جوادی، م and ابوطالبی (۲۰۱۱). بررسی شاخص‌های عدالت سازمانی در نهج البلاغه با تأکید بر فرمان امام علی علیه‌السلام به مالک اشتر. *مدیریت اسلامی*. 11-36, 19(1),
۶. حسینی، ایزدی، وکیلی &، انصاریان. (۲۰۱۸). بررسی بعد اجتماعی مسئولیت‌پذیری از منظر قرآن و اسلام. *فصلنامه مطالعات قرآنی*. 279-304, 9(34),
۷. حسینی. (۲۰۲۲). موانع تحقق شفافیت در حکومت از دیدگاه امام علی (ع) در نهج البلاغه. *پژوهش‌نامه علوی*. 115-135, 13(25),
۸. خاکبازان &، نوید. (۲۰۱۹). رابطه مسئولیت‌پذیری و سبک زندگی اسلامی. *نشریه علمی رویش روان‌شناسی*. 153-168, 7(11),
۹. رالز، جان (۱۹۷۱). نظریه‌ای در مورد عدالت. *کمبریج (ماساچوست)*.
۱۰. زارع، علیپوریانی &، طهماسب. (۲۰۲۰). مشارکت به مثابه سرمایه اجتماعی در نهج البلاغه. *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های نهج البلاغه*. 197-221, 19(3),
۱۱. زهرا، م. ث. (۲۰۲۰). مسئولیت‌پذیری اجتماعی سازمان‌ها.
۱۲. سیدفخرالدین، م. (2007). et al. نقش عدالت در «اتحاد ملی و انسجام اسلامی» از دیدگاه نهج البلاغه.
۱۳. شهیدی، ج. (۱۳۷۹). ترجمه و شرح نهج البلاغه. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۴. شیبانی. (2020). et al. جامعه‌شناسی عدالت در نهج البلاغه و شاهنامه. *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های نهج البلاغه*, 19(2), 59-82.
۱۵. شیبانی، جوکار، جعفری &، مهدی، س. م. (۲۰۲۰). جامعه‌شناسی عدالت در نهج البلاغه و شاهنامه. *فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های نهج البلاغه*. 59-82, 19(2),
۱۶. طبسی، ا. &، داوری. (۲۰۱۸). صورت‌بندی مفهوم عدالت در قرآن کریم بر مبنای معناشناسی واژه «قسط». *پژوهش‌نامه تفسیر و زبان قرآن*. 107-128, 7(1),
۱۷. غفور، آ. س &، پور، ن. (۲۰۲۳). منش ملی ایرانیان و مسئولیت‌پذیری در حکمرانی. *رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*, 14(3), 111-132.

۱۸. غلامی، محمدامین، گودرزی، احمدپور، کسری & تیماره. (۲۰۲۴). تأثیر رفتار والدین بر مسئولیت‌پذیری فرزندان. کنفرانس ملی مدیریت، روان‌شناسی و علوم رفتاری. 6(6), 710-716.
۱۹. فاطمه، د.، حجت، ص &، السادات، ش. ز. ح. (۲۰۱۸). اصول و روش‌های تربیتی مسئولیت‌پذیری در آموزه‌های اسلامی.
۲۰. فرد، ا. &، کویار. (۲۰۱۱). مسئولیت‌پذیری کارگزاران و مدیران از دیدگاه امام علی (ع) با تأکید بر مؤلفه‌های اخلاق حرفه‌ای. پژوهش‌نامه علوی. 1-20, 1(2),
۲۱. فرزاد، ج. ب. and ن. محمد. (۲۰۱۵). معیار و راهبردهای عدالت اقتصادی در نهج البلاغه.
۲۲. فوزی &، یحیی. (۲۰۱۴). عدالت در اندیشه سیاسی اسلام: مفهوم‌شناسی و راهبردها، اندیشه سیاسی در اسلام. 59-90, 1(1),
۲۳. کافمن، دیوید، کرا، آندریا، و ماستروزی، مارک (۲۰۱۰). شاخص‌های جهانی حکمرانی: روش‌شناسی و مسائل تحلیلی. مقاله تحقیقاتی سیاستی بانک جهانی. (5430)
۲۴. کریزی، ع. (۲۰۱۷). بررسی عدالت در قرآن کریم در سه محور. فصلنامه مطالعات قرآنی. 109-132, 7(28),
۲۵. کهریزسنگی، ا. (2020). et al.، تحلیلی بر مستندات قرآنی عدالت اقتصادی در نهج البلاغه. فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های نهج البلاغه. 107-134, 19(3),
۲۶. متعهد، ص.، باختری &، سیدین. (۲۰۲۰). واکاوی مؤلفه‌های مسئولیت‌اجتماعی در کتب‌درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی مبتنی بر آموزه‌های نهج البلاغه. علوم تربیتی از دیدگاه اسلام. 165-189, 8(15),
۲۷. مطهری، م. (۱۳۶۸). سیری در نهج البلاغه. تهران: صدرا.
۲۸. مهران، ر. (۲۰۱۸). تناسب عدالت و قدرت با تداوم نظام سیاسی در کلام نهج البلاغه.
۲۹. نژاد، ر.، نظری &، ملائی. (۲۰۱۶). مقایسه سطوح مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان ورزشکار و غیرورزشکار بر اساس مدل. TPSR. فصلنامه علمی پژوهش‌های کاربردی در مدیریت ورزشی. 97-108, 5(2),
۳۰. نژاد، غ. (۲۰۰۰). عدالت، عدالت اجتماعی و اقتصاد. تأمین اجتماعی. 9-22, 2(3),
۳۱. نژاد، غ. (۲۰۰۰). عدالت، عدالت اجتماعی و اقتصاد. تأمین اجتماعی. 9-22, 2(3),
۳۲. نیا، ا. (2018). et al.، تحلیلی بر مستندات قرآنی عدالت فرهنگی در نهج البلاغه. فصلنامه علمی پژوهشی پژوهش‌های نهج البلاغه. 133-150, 17(3),